

R É S U M É

Quelques remarques sur l'indemnité provenant de l'assurance pour les dommages qui ont été causés pour empêcher le sinistre de se produire

En exposant les solutions de certaines prescriptions sur le contrat d'assurance, les règles de l'assurance, les attitudes prises dans certaines décisions judiciaires et les opinions de certains théoriciens, l'auteur montre, dans la première partie de son article, qu'on ne donne pas partout la même réponse à la question si l'assureur est tenu d'indemniser l'assuré du dommage causé pour empêcher le sinistre de se produire. Dans certaines sources du droit d'assurance, la réponse à cette question est affirmative, dans certaines autres elle est négative, tandis que la plupart des sources ne règlent pas cette question d'une façon expresse.

L'auteur soutient l'opinion qu'il a fallu déterminer dans les prescriptions sur le contrat d'assurance et les règles de l'assurance, que l'assureur est tenu d'indemniser l'assuré des dommages de ce genre. En faveur d'une opinion pareille parlent aussi les raisons de nature théorique et, particulièrement en ce qui concerne la fonction de l'assurance, aussi les raisons de nature pratique. Pour l'existence de cette obligation il ne devrait pas être important si un dommage de ce genre avait été causé par l'assuré ou une tierce personne et si ce dommage avait frappé l'assuré ou une tierce personne. Cette tierce personne pourrait même s'adresser directement à l'assureur avec la demande d'être indemnisée d'un dommage de ce genre. Il ne devrait, non plus, être nullement important si le dommage, causé en vue d'empêcher le sinistre de se produire, consiste en pertes, dégâts ou frais. La limite de l'obligation de l'assureur en ce qui concerne le paiement de l'indemnité est le montant de l'assurance, excepté dans le cas où il s'agit d'un dommage, causé avec l'assentiment de l'assureur.

La réponse à la question si l'assureur est tenu d'indemniser l'assuré du dommage causé en vue d'empêcher le sinistre de se produire, peut avoir de l'importance pour la définition de l'assurance. Si nous adoptons l'opinion que l'assureur est tenu d'indemniser des dommages de ce genre, les définitions de l'assurance partant de l'obligation de l'assureur de payer l'indemnité de l'assurance pour les sinistres qui se sont produits, ne peuvent pas être considérées comme entièrement correctes. Le fait est que l'assureur paie, dans une majorité immense des cas, l'indemnité des sinistres qui se sont produits, mais comme il devrait être tenu aussi d'indemniser des dommages causés pour empêcher le sinistre de se produire, il est mineux de prendre comme base de la définition de l'assurance le risque compris par l'assurance que le sinistre. Par le contrat d'assurance, l'assureur assume, en effet, l'obligation d'indemniser aussi le dommage ayant trait aux risques compris par l'assurance, soit que ce dommage est un résultat des mesures prises en vue d'empêcher le sinistre de se produire soit de la réalisation de celui-ci.

РИМСКА ПРИВРЕДА И ПРОЦЕС ЊЕНЕ НАТУРАЛИЗАЦИЈЕ

Опадање производних снага је једна од карактеристичних појава, које праге пад западног дела римског царства и прелаз са робовласничког на феудални начин производње (1). Тај процес, који је трајао дуго времена и у почетку био једва видљив, обично се назива натурализацијом

(1) Машкин: Историја старог Рима (превод с руског), Београд, 1951, с. 505.

привреде (2), — подразумевајући под тим појмом слабљење римске економије, нарочито неких њених грана и припремање основа за стварање нових односа у производњи. Натурализација привреде, као комплексна појава, одразила се је у многим секторима друштвеног живота: она је утицала на стварање посебног положаја велепоседа и села уопште, а имала је значајне реперкусије и на питање могућности одржања јединства царства и његове одбране. Исто тако се је опадање привредне активности, нарочито у сфери робне размене, промета и трговине, одразило и на инструментима тог промета, тј. на правним нормама. Укратко, натурализација привреде је, уз остале факторе и упоредо с њима, постепено мењала раније односе у римском друштву и припремала пут преласку на феудализам и Средњи век.

I. — Иако се не слажу по питању када је започео процес опадања римске привреде, јер једни тврде да је до тога дошло већ концем првог века н. е., други мисле да је економски регрес почео у другом веку, за доба Антонина, док трећи ту појаву стављају тек у трећи век (3), — ипак највећи број историчара прихватају натурализацију економских односа у старом Риму као неспорну чињеницу. Међутим, у тумачењу разлога који су до те појаве довели има исто толико мишљења колико и у објашњавању разлога пада римске државе у Западној Европи (4). Ипак једно такво мишљење заузима посебно место не само због тога што је у прошлости било веома раширено него што је оно одржало све до најновијег времена. То је схватање по којем је римска економија имала капиталистички карактер и да је напуштање таквог начина производње водило ка декаденци, примитивизму и заосталости Средњег века. Такво мишљење су у прошлом веку заступали Mommsen, Marquardt, Goldschmidt, Friedlaender (5), а од нових социјално-економских историчара нарочито Ростовцев (6). По његовом схватању римска привреда је све негде до пред крај другог века н. е. била оријентисана на производњу за тржиште. То није важило само за оне гране које су по природи своје делатности на то упућене, на пример занатство, трговина и саобраћај, него великим делом и за пољопривреду. У односу на ову грану римске економије, Ростовцев нарочито наглашава да су велика имања по начину обраде била робни произвођачи, али да је то исто важило и за средње имање муниципалних слојева, које је првенствено у Италији било, како он каже, — носилац интензивне обраде земље и произвођач монокултура, као што су вино,

(2) О натурализацији римске привреде говоре Stein (*Geschichte des spätrömischen Reiches*, Wien, 1928., В. I с. 21), Lot (*La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927., с. 62—64), Heichelheim (*Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden, 1938., В. I с. 686—689), Rostovtzeff (*Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich*, Leipzig, 1929, књ. II, с. 198), Машкин: н. д., с. 505—506), Neurath (*Историја античке привреде*, — превод, Београд, 1957., с. 142) и други.

(3) Прво, је мишљење Heichelheim-а (н. д., с. 722), друго Toutain-а (*L'économie antique*, Paris 1927., с. 416), а треће Declareul-а (*Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales au temps de l'Empire romain*, Paris, 1911., с. 24—25).

(4) Преглед мишљења и теорија о узроцима пада Рима даје исцрпно W. Rehm: *Der Untergang Roms in abendlandischen Denken*, — Leipzig, 1930.

(5) Машкин: н. д., с. 31—35.

(6) Rostovtzeff; н. д., књ. I, нарочито првих седам глава.

маслине, воће и сл., — што је требало размењивати на тржишту. Како је средњи посед био карактеристичан за муниципално становништво, које је уз то било социјална база раног царства, Ростовцев узима да је такво имање давало и основно обележје римској економији тог периода.

Оваква мишљења уколико се не износе ради апологије капитализма представљају или транспоноване савремених прилика у римско доба или неразумеване, односно погрешно схатање, појма друштвено-економских формација. Тако је још Маркс указивао да Момсен, говорећи о односима у старом Риму не схвата капитализам у оном смислу који му даје модерна економија, него у значењу које се том изразу популарно придаје у Еџропи или Америци, као старинска традиција минулих дана (7). Изгледа, да и Ростовцев иде сличним путем, јер се из његова дела може стећи утисак да он сваку робну производњу а приори сматра капиталистичком, — што није тачно, јер је познато да је робна производња постојала много пре него што се је капиталистички поредак појавио и могао појавити. С друге стране, исто тако преовлађује гледиште да се робна производња и размена преко тржишта као главни облик подмиривања потреба људи појављује тек у буржоаском друштву (8).

Ипак, независно од тога треба погледати да ли су у римском поретку у сфери производње, потрошње и друштвених односа постојали такви елементи, који би оправдали, макар и условну употребу назива капиталистичке економије. — Не може се, пре свега, оспорити чињеница да је Рим у периоду који почиње завршетком другог пунског рата и траје до конца I века н. е. успео постићи велике резултате у унапређењу производње, укључујући ту и оне гране које су радиле за тржиште, — тако да је по речима Плинија мл. било могуће свуда купити све. Римски и оријентални трговци стизали су све до обала Балтика и Сибира, а на Исток до Цејлона, Индије, Индокине, и Кине. На свим тим подручјима проналазе се предмети који сведоче о постојању међусобних додира и трговачког саобраћаја (9). Ипак је претерано на основу таквих налаза тврдити да је занатска и друга робна производња имала изузетан значај, или још више, од тога, да је римска економија имала капиталистички карактер. То није било могуће из више разлога. Пре свега, ако се и не узме у обзир тако важни елементи, као што је ниво развитка оруђа и средстава за рад, постојање одговарајуће радне снаге и сл., без претежне улоге робне производње нема копиталистичких односа, а масовна робна производња (10), чак и уз постојање свих других услова, није могућа кад нема одговарајуће потрошње. У римској држави, у којој је претежан број ста-

(7) Маркс: Капитал, Београд, 1948. Т. III, стр. 681.

(8) Још је J. Stuart, пре A. Smitha, јасно доказао да робна производња као преовлађујући облик производње припада само буржоаском друштву, — истиче K. Маркс (Прилог критици политичке економије, Загреб 1956., с. 46, 47). Једну од најпознатијих критика тзв. капиталистичког карактера римске привреде дао је G. Salvioni у другом издању своје књиге »Il capitalismo antico«, — Bari, 1929.

(9) M. Charlesworth: Roman trade with India; Princeton, 1951, с. 131—138; Rostovtzeff: и. д., књ. I, с. 129—130.

(10) Маркс: Прилог критици политичке економије, с. 46—47, Капитал, Београд, 1947, т. I, с. 3.

новништва, сигурно око деведесет посто (11), живео на селу, под бедним условима, покривајуће своје скромне потребе властитим производима, а купујући на тржишту врло мало или ништа, није било ни потребно ни могућности за великом робном производњом. Чак и онај део градског становништва који није живео непосредно од пољопривреде, као на пр. римски пролетеријат, није могао представљати крупног потрошача, како због ниског животног стандарда и малих потреба (12), тако и ради недостатка средстава и мале куповне моћи. Што се пак осталих градова и насеља градског типа тиче, треба имати у виду да су у градовима, муниципијама, колонијама и др. углавном живели земљорадници, претежно средњи, који су своје основне потребе покривали властитим производима, док је преостали део становништва бедно животиарио (13). Малој абсорпционој моћи римског тржишта одговарала је и производња, која је, са изузетком жита и неких занатских производа, била ограничена количински и релативно уског асортимана. У условима у којима није било машинске производње, па чак ни развијених облика кооперације у мануфактури, рад робова са ниском продуктивношћу и незаинтересованошћу, несавршеност и сл. није могло стварати могућности за шири замах робне производње (14). Тешкоћама производње придруживале су се и муке са транспортом, јер макар да су Римљани имали изграђене добре цесте, оне због мале носивости кола и спорости вожње, нису могле послужити за пребацивање већих терета. Зато је на пример за артикле масовне производње и веће тежине (као нпр. жито), долазио у обзир једино транспорт морским путем. Стога је на пример снабдевање Рима вршено готово искључиво бродовима који су из Африке или Египта дозволи жито до Остије или самог Рима, па је сваки прекид поморског саобраћаја значајно непосредну опасност од глади за главни град, иако је на пример, у Средњој и Северној Италији, много блиској Риму, било жита у изобиљу (15). Међутим, иако много повољнији од копненог, ни поморски транспорт није био редован, ни сасвим сигуран. Пре свега, у току читаве зиме, бродови по правилу нису напуштали луке због опасности од временских непогода. С друге стране, непостојање одговарајућих навигационих инструмената онемогућавало је отискивање на широко море, па се је пловидба одвијала уз саме обале, што је значило како губитак времена због обилажења, тако и већу опасност од насукивања и разбијања лађе, а да се не помињу гусари, који уза све напоре, никада нису били сасвим уништени. Тако су, све скупа узевши, и недостаци у производњи, односно организацији рада, слаба заинтересованост произвођача, мала потрошна моћ римског тржишта, условљена општим си-

(11) Ту чињеницу признаје и Rostovtzeff, без обзира на његово схватање карактера римске економије (н. д., В. I, с. 158, 168 и др.).

(12) Juvenal, говорећи о богатијим слојевима у Риму, каже на пр. (Sat. III, 183) »hic vivamus ambitiosa paupertate omnes«. А што се тиче доњих слојева, они су живели у великој беди, за што има много литералних и других података. — V. Salvioli, н. д., с. 64—66, 141—148.

(13) Упркос привидног сјаја градова и муниципија, — претежан број становништва је имао мале приходе, или је чак живео у крајњој беди, — каже Rostovtzeff, н. д., књ. I, с. 157.

(14) Salvioli: н. д., с. 66, 74—85, 93, 95.

(15) Salvioli: н. д., с. 97, 98, 120—124.

ромаштвом и трезежно аграрним становништвом, као и тешкоће у транспорту, — онемогућавале развитак масовне робне производње, а тиме и стварање капиталистичких односа, — чак и под претпоставком да су сви други (технички, економски, друштвени и сл.) услови за то заиста и постојали.

Због свега тога су се римска трговина и занатство добрим делом оријентисали на производњу и промет луксузним артиклима, који су уз мали обим имали велику вредност и омогућавали знатне зараде, задовољавајући најчешће потребе горњих друштвених слојева, аристократије и богаташа (16). Ипак, иако се не може тврдити да је римска економика као целина имала карактер претежно робне привреде, не би се могла оспорити ни чињеница да је робна производња у појединим гранама, под конач републике и у почетку царства, досегла знатан ниво. Из литерарних података, археолошких налаза, па и из правних извора, може се закључити да је продавана и размењивана значајна количина занатлијских артикала (цигла, цреп, посуђе, светиљке, као и украсни предмети, металици производи, прерађена риба и сл. (17). Потребе римског плебса и прехрана војске утицала је такођер и на потрошњу жита, које је набављано у Египту, Африци и другде. Та размена добара помогла је развитку градова и подизању трговине и саобраћаја (18).

II. — Опште тешкоће са којима се је почео сукобљавати Рим још у првом веку н. е., посебно недостатак радне снаге, а затим несигурност и опадање градова — довеле су до смањења или — у најмању руку — до стагнације робне производње, не само због мање потрошње, услед настајања и осиромашивања горњих друштвених слојева, него и слабљење производње, која је такође била концентрисана у тим насељима (19). Међутим, ни у овом периоду није заустављена концентрација земљишног поседа у рукама малобројних власника, и иначе карактеристична за римску аграрну историју. Иако би се на први мах могло очекивати да ће пораст земљопоседа довести до повећања дела производа који одлазе на тржиште, а тиме и куповне могућности самог велепоседа, — ипак се ствари нису тако развијале. Разлози за то леже, пре свега, у промени начина обраде због недостатка радне снаге. Рад колона постаје, наиме, све важнији, па

(16) Salvioi: н. д., с. 121, 131. Како је увоз луксузних артикала обављен готово искључиво са Истока, то је и одлив римског злата текао у правцу Арабије, Индије и других оријенталних подручја. Плиније (Н. X. XII, 18) тврди да је у његово доба годишње одлазио на Исток злата у вредности од 100 милиона сестерца.

(17) T. Frank: *Storia economica dn Roma*, Firenze, 1924., s. 155, 177, и др. Paul Louis: *Le travail dans le monde romain*, Paris 1912., с. 84, 217, 235, 360.

(18) В. — Rostovtzeff: н. д., књ. I, с. 117—130, иако је ту стање улепшано, јер је аутор, оцењујући римску привреду као капиталистичку, давао далеко већи значај и обим робној размени, него што је она стварно могла имати. — На то је упозорио и Salvioi: н. д., с. 120, 121; В. и Toutain: н. д., с. 320.

(19) Heichalcheim (н. д., В. I, с. 771, 772) и Rostovtzeff (Geselch, В. I, с. 163, 164) говорећи о опадању италских градова концем првог и почетком другог века сматрају да је до тога дошло не услед кризе робовласничког начина производње, него због конкуренције провинција, које су јефтинијим производима, нарочито житом, упропастиле италску пољопривреду, посебно средња муниципална имања. И тај став је у складу са схватањем о капиталистичком карактеру римске економије. Ипак, Ростовцев признаје и утицај осталих елемената, као што су пораст велепоседа (н. д., књ. I, с. 169), јачање социјалних супротности (књ II, стр. 92—95), повећани порески притисак (књ. II, с. 193—104), што указује на дилеме и тешкоће са којима се је и сам сукобљавао у разматрању овог проблема.

чак и једини начин обраде, а то се не може провести без парцелисања имања на мање комаде, који су додељени појединачно колонским породицама. Обзиром на такав начин обраде имања, и услове живота колона, њихову беду и сиромаштво, власник имања је био присиљен да са закупнине у новцу пређе на закупнину у делу производа. Тако је дошло до смањења робних односа, јер колон није морао продати део производа, да би дошао до средстава за плаћање закупнине, а господар имања је своје потребе подмиривао из природних давања колона. Стога су се велепоседи претворили у имања на којима је производња све или готово све, јер без тога нови односи у производњи нису могли опстати. Тиме је дошао крај масовној производњи монокултуре која је по свом смислу и циљевима упућена на тржиште (20). Производња свега што је малом произвођачу потребно, ишла је, дакле, на штету робног карактера поједине економије, поготово кад она има претежно аграрни карактер. Немаће довољних средстава за набавку робе произведене ван велепоседа, с једне стране, — а опште стање у царству, нарочито несигурност, појаве разбојника, слабљење трговине и сл. на другој, терали су велепосед ка све већој аутархији. Велепоседници су стога почели врло рано организовати vlastite занатске радионице у којима су робови, радници, бивши становници града и др. почели изграђивати најважније алате и друге занатске производе за потребе господара, његових колона и осталих људи са имања (21).

Овакав пораст улоге и значаја великог имања условљен је и другим околностима и приликама. Криза радне снаге у доба принципата тешко је погодила муниципије, јер мањи и средњи посед није имао ни толико резерви ни довољно могућности да се прилагоди новим условима. У томе лежи узрок њиховог опадања што је погодило како оне гране привреде које су по традицији биле везане за градове (као занатство, трговина, транспорт и сл.), тако и пољопривреду, јер су имања муниципалних поседника била добро обрађивана. Тако је опадање муниципија и директно и индиректно утицало на даљу натурализацију привреде.

Не треба ипак преценити значај процеса натурализације и привредног опадања, као што то чине заступници тезе о капиталистичком карактеру римске привреде. Слабљење није, наиме, захватило све гране привреде, нити све провинције и подручја. Пољопривреда као основна грана економије, упркос многим тешкоћама са којима се је борила, није — у целини узевши — у овом периоду битније заостајала, уколико нису до тога доводили ванекономски узроци у појединим пределима, као што су рат, упади варвара, бег ситних произвођача, елементарне непогоде и сл. Може се, шта више, рећи да је пољопривреда понегде и напредовала, уво-

(20) Rostovtzeff: *Geselsch. В. I*, с. 169—170.

(21) Иако су те радионице понекад радиле и за тржиште, продајући или замењујући део производа, ипак се не би могло говорити о крупнијим размерама ове производње, како то сматра Ростовцев (н. д., књ. I, с. 144—147). Он говори о индустријским предузећима и радионицама које су на својим имањима подигли људи који су располагали са већим капиталом ради конкуренције градским произвођачима, — што је, најблаже речено, претеривање.

ђењем других средстава и начина обраде и устаљивањем нових односа у тој грани производње, као што је колонат, а делом и због повећане улоге велепоседника (22). Поред тога, привредно опадање није захватило царство у целини, јер су на пример нека подручја као Северна Африка и Галија, била чак и у тешким приликама, IV и V века, економски напредна и просперитетна (23).

Привредно опадање је, дакле, захватило првенствено занатску производњу, односно оне облике привредне делатности који су у уској вези са робном разменом (трговином), а мање је погађало пољопривреду као основну и најважнију грану римске економије.

III. — Опадање моћи царства довело је и до повећања несигурности, што је утицало на смањење промета и трговине, а тиме и на даље ширење процеса натурализације. У доба Севера разбојничке банде су се појавиле посвуда, па чак и у самој Италији (24). Анархија која је дошла након тога, је била период насиља, пљачки, несигурности за живот и имовину, па је у многим подручјима, сасвим замрла свака трговина и размена (25). Стога су прилике у анархији, надовезујући се на околности које су деловале од раније, убрзале слабљење, па и уништавање производних снага, посебно оних које су биле везане за робну производњу. Једина могућност да се под таквим условима опстане било је настојање да непосредни произвођач или власник имања сам задовољи, ако не све, а оно бар највећи део својих потреба. Требало је, дакле, ићи на аутархију, у оквиру једног имања, која је по правилу, неспојива са робним карактером производње. Стога су у ово доба велепоседи остали, па и ојачали, посебно они највећи, — док је мало и средње имање, које није имало могућности за опстанак, убрзано пропало (26), поред осталог, вероватно и због немогућности да оствари (услед малог обима, недовољних средстава итд.) привредну аутархичност.

Да је анархија довела до тих последица у натурализацији привреде, могу, у недостатку других доказа, послужити и догађаји након анархије, нарочито реформе које су провели Илирски цареви. Као што је познато, једна од најважнијих мера које су они провели јесте пореска реформа, која је у сфери друштвених и економских односа, имала најдалекосежније последице. Основна карактеристика ове реформе јесте уједначење

(22) Aymard-Auboyer (Rome et son Empire, Paris, 1954., с. 314, 315), Heichelheim (н. д., књ. I, с. 825—827) истичу да је придржавање агрономских правила, увођење нових начина обраде, те неких култура (воћа и биљки), као и колонат, насељавање барбара и сл. помогло унапређењу пољопривреде у одређеним подручјима, па се правило о општем опадању не може узети као потпуно тачно за све привредне гране и реоне у касноримском царству. То, међутим, не противречи чињеници да је и та грана губила карактеристике робне привреде.

(23) Северноафрички градови су чак и у току IV века н. е., доживели значајан напредак, захваљујући, у првом реду, просперитету пољопривреде на великим, па и средњим, имањима. В. — Дилитенскиј: Северноафричке градови в IV веку, (Вестник древней истории, Москва, 1959, Но. 3, с. 84—89).

(24) Било је потребно неколико година да се ухвати познати разбојник Bulla Felix, који је са својом бандом, састављеном од неколико хиљада људи тероризирао северну Италију. — В. Машкин, н. д., с. 466.

(25) Lot: н. д., с. 62; Toutain: н. д., с. 420; Heichelheim: н. д., т. I, с. 734.

(26) Salvioli: н. д., с. 110, 111; Rostovtzeff: н. д., књ. II, с. 171, 172.

пореза на читавом подручју царства и њихово претварање у природни вид. Упоредо с тим, извршене су измене и у државној администрацији, у том смислу што је и она прилагођена променама у привреди и пореској политици, па је уместо у новцу, чиновништво плаћано у природи. Тај принцип награђивања важио је и за војску (27). Све је то било потребно провести стога што је опадање привредног живота у току анархије добило такав опсег, да се ни новчаном реформом коју су провели Диоклецијан и Константин, ни максимирањем цена, па ни другим сличним мерама, — рад и функционисање државног апарата није могао поставити на новчану базу, него га је требало преуредити, да би деловао на природној основи. Али, овакав начин рада државне управе и нови порески систем, утицали су и сами по себи на даље ширење натурализације, јер је чак и у оним крајевима где привредни живот није био тако јако погођен анархијом као на пр. у неким подручјима Мале Азије, Леванта и Египта, нов начин опорезивања терао произвођаче да своју, раније новчану, обавезу према држави измири у природи, а тиме и да нагушта робну и прелази на природну привреду (28). Несигурност, која није престала ни након анархије, посебно у удаљенијим пределима, силила је власнике имања, у првом реду велепоседнике, да стварају резерве жита и других прехранбених артикала за случај глади, напада непријатеља, и издржавања наоружаних група, које су употребљаване за заштиту имања и подређених људи (29). Према томе и потреба за стварањем великих залиха утицала је на смањење дела производа који би, евентуално, могао бити продан на тржишту. И та околност је, дакле, помагала натурализацији привреде.

Анархија је имала још једну тешку последицу која је деловала у истом правцу као напред наведене околности, а то је готово потпуна депрцијација валуте. Инфлација се је у мањој мери осећала још од раније, али је почела да узима маха од времена Комода (30). Да би платила повећане војне издатке, настале услед ратних потреба, држава је почела ковати слабији новац, чија се је номинална вредност све више разликовала од реалне. То је условљено и чињеницом да више није било освајачких ратова, који су пленом и плачком попуњавали златни дефицит од кога је римска држава стално патила. Пад вредности новца се најбоље види по томе што је антонијанус, установљен од Каракале, који је у почетку садржавао педесет посто сребра, пао на свега пет посто племенитог метала у 260. години н. е., — тако да је у ствари био само посребрен бакарни новац (31). Упоредо с тим дошло је и до огромног пораста цена, па је на пример у Египту (у ком је увек владала јефтиноћа, нарочито у прехран-

(27) Lot: н. д., с. 65, 55. В. — Ensslin: *The Reforms of Diocletian*, — Cambridge Ancient History, Vol. XIII, 1939, с. 403.

(28) Околност да је Диоклецијан при крају своје владавине био присиљен да донесе познати Едикт о максимирању цена, говори сама за себе о тешкоћама и слабостима робне размене. То истовремено показује да новчана реформа, коју је он пре тога провео, није сасвим успела и да је природна економија имала претежну улогу — V. Heichelheim; н. д., књ. I, с. 783—289.

(29) В. — о томе на пр. конституције које се односе на држање наоружаних група, и приватних затвора на великим имањима (С. Th. 9, 29, 2; 9, 11, 1; 9, 14, 3).

(30) Heichelheim (н. д., књ. I, с. 685) наводи да је само током Комодове владавине (180—192. године н. е.) курс новца пао на једну трећину раније вредности; опадање је било још брже у току III века.

(31) Oxford Classical Dictionary — Coinage roman, — с. 210; Машкин, н. д., с. 482.

беним артиклима) једна мера брашна која је у I веку н. е. стајала осам, досегла концем III века фантастичну цену од стодвадесет хиљада (32) драхми. Јасно је, према томе, да је новац био готово сасвим изгубио вредност, што је морало тешко погодити ако не и упропастити оне гране привредне делатности које су биле везане за тржиште, као што је трговина, занатство, бродарство и сл. Заједно са опадањем робноновчане привреде пропали су и друштвени слојеви који су били носиоци тих делатности, тј. првенствено онај део градског становништва који је радио у занатској производњи, трговини и сл.

Макар да су реформе, које је провео Диоклецијан и Константин, требале успоставити вредност новца, па тиме поновно подићи робну производњу и размену, — постигнути резултати ипак нису битније утицали на започети процес натурализације привреде. Иако се након реформи опажа извесна стабилизација, — ипак је оживљавање робноновчаних односа било релативно споро, а уз то и ограничено само на неке делове царства, као што је нпр. Мала Азија и нека друга подручја на Истоку (33). Западни део царства и даље је наставио да се развија у започетом правцу, тако да је натурална економија остала основ не само његовог привредног живота, него и вршила знатан утицај на социјалне и политичке прилике у том подручју. Развој догађаја на Западу ишао је у прилог продиљивању таквог стања, јер је државна власт и даље слабила, па није могла ништа озбиљније предузети против појаве које су је директно поткопавале. Тенденца пораста велепоседа, изражена од раније, настављена је и у доба касног царства, а процес издвајања велепоседа (агри ексцепти) правно, а још више фактички, продужио се је, чиме је само ојачала аутархичност великог имања. Упоредо с тим учвршћен је и колонат; број самосталних сељака се је смањивао, јер су они по својој вољи или силом прилика улазили у састав велепоседа јачајући положај и углед његова власника који је организовањем оружане пратње постао готово сасвим независан (34). Све су те околности убрзале процес натурализације и створиле услове за прелаз на нове, феудалне односе.

Ипак треба напоменути да има и мишљења која негирају натурални карактер римске привреде у доба домината, образлажући то чињеницом да је због постојања градова, трговина између појединих велепоседа, увоза луксузних или егзотичних артикала и сл. разлога, робна размена остала у знатном обиму, због чега се привреда не може сматрати натуралном. На том становишту стоји Ensslin ослањајући се на Mikwitz-a, нарочито Dopsch (35), који полази са гледишта да се не може делити натурална

(32) Rostovtzeff: н. д., В. II, с. 177—179.

(33) Heichelheim (н. д., В. I. с. 784, 785) каже да је у Источном средоземљу од четвртог века н. е. дошло до поновног оживљавања новчане привреде, у чему је, по мишљењу аутора, значајну улогу одиграла и државна пореска политика, јер су неке врсте фискалних дажбина, као што је *lustralis-colatio*, *aurum coronarium*, а у неким случајевима (на пример од градског становништва) и део капитације наплаћиване у новцу. Ипак, то оживљавање је имало ужи обим. — В. Neurath, н. д., с. 151.

(34) Beaudouin: *Les grands domaines dans l'Empire Romain*, — *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, — 1898, с. 71, 732.

(35) Dopsch: *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen der europäischen Kultur-entwicklung*, Wien, 1923 (V. II, с. 401 и сл.), као и *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, — Wien 1930, с. V, 1—3, и сл.

од новчане привреде, јер да су то не супротне него комплементарне појаве које се увек међусобно допуњавају. Што се пак римске привреде тиче, он нарочито инсистира на чињеници да је и након пада царства, посвуда, па чак и око саме Рајне, остало много римских градова, који су морали по природи ствари одржати и даље робну размену, као и то да велепосед никада није постао сасвим аутархичан.

Оваква мишљења имају недостатак што не узимају у обзир квантитативне односе. Нема, наиме, никакве сумње да је и у доминату, па и након пада царства, остала робна размена у одређеном обиму, јер без тога није могућ опстанак, чак ни тако аутархичне заједнице као што је био велепосед. Тим пре је размена била потребна за градове и градска насеља. Међутим, питање се и не може постављати у том смислу да ли је робна размена постојала или не, него у ком је обиму постојала — уопште, и у упоредби са стањем под конач републике и у раном царству. Ако се проблем тако постави онда нема сумње да се може дати одговор да је обим размене опао и апсолутно и релативно, дакле да се је процес натурализације, започет још у раном царству, наставио и у доминату. Према томе, римска привреда која и иначе није као целина никад добила карактер прегежно робне економије, — преживљавала је и у оном делу у којем је ту особину имала — процес опадања и слабљења. — Уз многе друге доказе за то, могу послужити и подаци из правних извора (36) који указују на сиромаштво и слабљење робно-новчаних односа, што је доказ више да су теорије по којима римска привреда није имала натурални карактер у последњим деценијама запаног царства — недржаве.

IV. — Последице које је постепено опадање производних снага изазвало у римском царству, у последњој епохи његовог развитка, су многе стране; оне су се на одређени начин одразиле готово на свим секторима државног и друштвеног живота, не искључујући ни идејну надградњу. Тако је натурализација довела велепосед у посебан положај и утицала да дође до његовог сукоба са државом, слабила је одбрамбене напоре царства и у одређеном обиму утицала на измену или појаву неких нових правних института.

Пре свега, натурализација привреде дала је још већи значај и улогу пољопривредној производњи, која је, у римском друштву по свом стварном значају заузимала најугледније место. Услед економског и другог опадања, карактеристичног за касноримски период, — све гране привреде које су, колико-толико, самостално егзистирале издвојивши се од земљорадње (као што су занатство, трговина, саобраћај, рударска делатност и сл.), уколико нису сасвим нестале, изгубиле су ранији значај (37). Међутим, како су поједине гране занатства ипак биле потребне, јер без њих није

(36) Тако на пример Валенс и Валентинијан г. 366. забрањују наплаћивање закупнине од колона у новцу (С. Ј. 11, 48, 5) чак забране излагања деце морале су да буду укидане »propter nimiam paupertatem egestatemque« (С. Ј. 4, 43, 1—2, С. Th. 5, 9, 2).

(37) Већ концем принципата, а поготово у анархији, покретни капитал је, како каже Heichelheim (н. д., књ. I, с. 669, 826) настао услед инфлације. На његово место су дошла велика имања феудалног типа, која су стекла посебно место и улогу не само економским, него и ванекономским средствима.

могла опстати ни пољопривреда (као што је на пример, израда појединих врста оруђа и алата), — оне су се одржале, али не више као самостална делатност. Уместо занатлија који су се тиме искључиво бавили и од тога живели, размењујући своје производе на тржишту, сада се производња алата и оруђа организује на великом имању (38).

Обзиром на овакво стање, велепосед је постајао све аутархичнији, покривајући властитим средствима своје потребе, и то не само у погледу прехране, него и у оним производима који су раније набављани на тржишту. Тако је велепосед довео у извесном смислу до поновног везивања заната за пољопривреду, од које су се одвојили у процесу развика друштвене поделе рада. Обим размене постајао је, стога све мањи и коначно се ограничио на оне малобројне производе, које због природних услова није било могуће произвести (со и сл.) или кад због посебног квалитета (луксузни артикала, украси, специјално оружје) домаћи производи нису могли задовољити господара. Стога је велепосед уживао висок ступањ економске самосталности и неовисности. Он је постао центар око којег су се окупљали људи не само ужег подручја, него и ширих региона на ком се је осећао утицај велепоседа, који су били тим већи уколико је имање било крупније, а господар снажнији. Одатле потичу појаве као што су патроциниј и приватна судбеност, која је делом имала своје легалне основе, а делом била узурпирана од велепоседника (39). Стога је централистичка политика, карактеристична за касноримско царство, претрпела неуспех, јер ма колико се владари трудили да јединствено реше најважнија питања од којих је била овисна судбина царства, — сви су ти покушаји пропадали, када су им се велепоседници из уских класних егоистичких интереса, супротстављали. Понекад се такво понашање римских великаша тумачи као губитак колективне свести и небрига за интерес царства као целине, а разлози се за то проналазе у разним утицајима, уз остало, и утицају хришћанства и цркве, промењеног социјалног састава виших слојева римског друштва, нестанка староримске честитости и сличним разлозима (40). Узроци су, у ствари, много једноставнији: назадовањем производње због кризе робовласничког поретка дошло је до убрзања процеса натурализације привредних односа, чиме су услови за посебан положај велепоседа створени. Њихова аутархичност и релативно све већи значај у односу на друге гране производње, довели су и до формирања посебних погледа велепоседника који су сада постали не само највећи власници друштвеног богатства, него и носиоци делом дозвољених, а делом узурпираних права и овлашћења. Стога су они, не без основа, сматрали да им припада посебно, изузетно, место у касноримском друштву. Дакле, такви погледи су директан резултат економског стања и прилика, а не неких других разлога. Вероватно све то и не би довело до тако тешких последи-

(38) Rostovtzeff: н. д., књ. II, с. 184.

(39) Велепоседник је, како каже Beaudouin (l. с. 1898, с. 113) био у ствари *index privatus*, — што је супротно начелима и изричитим прописима касног царства. Међутим, упркос забрана (на пример С. Ј. 9, 39; 2) и одредаба по којима само редовни судски орган може доносити пресуде, — приватна судбеност је остала. Разлози су јасни: слабост државе, на једној, а све већа снага и независност велепоседа — на другој страни.

(40) Behm: н. д.

ца, да је држава била у стању, да, макар и силом, наметне поштовање одлука које је доносила. Међутим, њено непрекидно слабљење није омогућивало да се нешто озбиљније предузме против оваквих појава.

Стање привреде утицало је и на одбрану. Војна ситуација је тражила држање велике војске, а одржавање крупних армија у доба натуралне привреде је много теже него у другим условима (41). Пре свега, такву војску није могуће снабдевати употребом новчаних средстава, која су мала по обиму и лако преносива, ако нема довољно робе и када тржиште не постоји, или је сведено на врло скромне обиме. Требало је ради тога готово све набавити у природи и превести до јединица које су се налазиле на стратешки важним положајима. Транспорт огромних количина хране, опреме, стоке, одеће и обуће, био је у Риму и иначе скопчан са великим тешкоћама, које су се у касном царству вишеструко повећавале, јер је владала несигурност од разбојничких банди, одбеглих робова, упада варварских група, осилених велепоседника, њихових наоружаних група и сл. У немогућности да у оваквим условима реше проблем снабдевања, — цареви су још од Диоклецијана један део војске претворили у сељачку милицију, која је обрађивала земљиште у граничним реонима и уједно чували државне међе од варвара. Очито је да због таквог начина живота ове јединице нису имале већу борбену вредност, посебно им је недостајала маневарска способност. Међутим, ни ова врста војске није била у стању стално покривати своје потребе, чак ни најважнијих артикала исхране, а да се не говори о осталом (42). Ако је такво стање било код ове врсте војске, која је била, колико је уопште могуће, прилагођена натуралној економици, — лако је претпоставити са каквим се је све тешкоћама требало борити при снабдевању покретних трупа (*comitentes*), које су пребациване на разне делове царства и за којима је требало дотурати огромна средства (43).

Не мању улогу у одбрамбеним напорима римског царства у последња два века његовог постојања играло је и питање попуњавања војске. До каквих је тешкоћа долазило најбоље се може судити по једној конституцији у којој цареви позивају чак и робове, да се јаве у војску, обећавајући им слободу (44) и награду. Ако се зна да је по ранијим прописима ступа-

(41) Има стога схватања да је колонат и уведен само зато да би се у условима општег опадања и повратка на натуралну економију, држави осигурао довољан број регрута. (F. Altheim: *Niedergang der alten Welt*, Frankfurt. a. M. — 1953, — према приказу у „Вестник древнеј историји“, Москва, 1955., No. 2, с. 139). Овакав закључак тешко је без ограничења прихватити, јер је колонат резултат дуготрајног историјског развика те извор првенствено економских а затим и социјалних, фискалних и др. потреба. О економским узроцима који су утицали на појаву колоната. В. — Д. Стојчевић: Од римског роба до колона (Анали Правног факултета у Београду, април—септембар 1961, с. 129 и сл.).

(42) У Константиново доба било је на пр. потребно да се у једној од најбогатијих римских провинција — Африци, предузимају посебне мере за снабдевање јединица на граници. В. — Lapeyre—Pellegrin: *Chartage latine et chrétienne*, Paris, 1950, с. 114.

(43) Тешкоће су биле утолико веће, што је знатно порастао број коњице, па је требало водити бригу и око снабдевања коња. Стога је веома често издржавање војске пало на терет месног становништва, коме је, како каже Ростовцев (н. д., књ. II, с. 136) гозорећи о стању у источним пределима царства, то теже падало него парћанска скупација.

(44) С. Th. 7, 13, 16. Конституција потиче од Аркадија и Хонорија из године 406. н. е.

ње у легије сматрано као посебно право и изузетна част за римске грађане, те да је роб који би се лажним представљањем успео увући у војну јединицу и постати легионар, — за то кажњаван смртном канзом (45), може се лако закључити у какву је ситуацију упало царство. Уосталом, и онај део војске који је држави стајао на располагању, — био је непоуздан због свог порекла и чињеница да су војници више водили рачуна о интересима својих војсковођа (а тиме и својим особним), него о користи царства (46), које им је било страно.

Натурализација привреде добила је свој одраз и у праву, јер је низ института јавног права настао или се развијао услед привредног опадања (47).

Али, процес привредног опадања осетио се је и на подручју права. Пре свега, постепено је напуштен стари принцип римског права да свака пресуда гласи на извршење одређене новчане чинидбе. Стога је у периоду касног царства прописано да дужник уместо одговарајућег износа новца може свом повериоцу уступити имање или његов део, према праведној процени вредности односне непокретности. Поверилац није могао од дужника тражити исплату дуга у новцу, него се је морао задовољити уступањем непокретности (48). Упореди ли се та установа са класичним становиштима римског облигационог права, може се закључити да је једино велико опадање робноновчаних односа довело до овакве измене, јер је тешко претпоставити да би се напуштали класични принципи, кад економски разлози и прилике то не би наметале. Одступање од старих правних начела види се, иако у нешто мањој мери него по изнетом питању и у чињеници да је у периоду посткласичног права било довољно и делимично испуњење обавезе (49), због осиромашивања и општег опадања привредног живота. Врло је вероватно да је и Јуистинијанова одредба, по којој *compensatio* делује *ipso iure* у одређеним случајевима (50), такође условљена стањем у привреди.

На тај начин је натурализација привреде у многим подручјима живота касноримског царства оставила своје трагове и приправљала пут Средњем веку, чији економски, друштвени и политички основи леже на натуралној економици — створеној у периоду опадања и дезинтеграције касноримског царства.

Др. Анте Ромац

(45) Диг. 49, 16, 11. *Ab omni militia servi prohibentur: alioquin capite puniuntur.* се лако закључити у какву је ситуацију упало царство. Уосталом, и онај

(46) Машкин: н. д., с. 198; Rostovtzeff: н. д., књ. II, с. 114—117.

(47) У те институте спадају на пример, колонат, нови порески систем, заснован на натуралној економији, систем регрутације, посебан правни и фактички положај великих имања и сл.

(48) Тај принцип, у ствари — *datio in solutum necessaria*, — истакнут је у Јуистинијановим новелама (4, 3), али је сигурно последица дотадашње праксе, а супротан је класичном начелу (на пример, Gai, Inst. 4, 40).

(49) Dig. 12, 1, 21.

(50) C. J. 4, 31, 14.

R É S U M É

Économie romaine et processus de sa naturalisation

Le décroissement des forces de production est un des phénomènes caractéristiques qui accompagnent la décadence de l'Empire romain de l'Occident et la transition du mode de production du système d'esclavage au mode de production féodal.

Ce processus, à peine perceptible au commencement, vers la fin du Ier siècle de la nouvelle ère, pour gagner, avec le temps, de plus en plus de terrain, s'est produit à cause du caractère suranné des rapports d'esclavage et il se manifestait surtout dans ces branches de l'économie qui étaient orientées vers le marché (production artisanale et, en partie, aussi autres formes de production), ainsi que dans ces activités économiques qui sont le plus étroitement liées à l'échange des marchandises (commerce, transport). Un mouvement pareil eut pour conséquence la naturalisation de plus en plus grande des rapports économiques, sans égard au fait que l'économie romaine, prise dans son ensemble, ne peut être considérée comme une économie de marchandises et encore moins une économie capitaliste comme certains auteurs ont essayé de démontrer. Le déclin de l'activité économique fut considérablement accéléré par l'anarchie militaire qui a presque entièrement étouffé le commerce et l'échange, donné lieu à la dépréciation de l'argent et à la transformation de la plupart des rapports de marchandises en rapports naturels. Même les réformes (spécialement les réformes fiscales), effectuées par les empereurs illyriens, ne purent pas rétablir les rapports antérieurs, mais elles se fondaient également sur l'économie naturelle et développaient celle-ci davantage.

Les conséquences causées par la naturalisation des rapports économiques étaient multiples. Elles se reflétaient, tout d'abord, par la création de la situation et du rôle exceptionnels de la grande propriété dont l'importance allait s'agrandissant dans une économie aussi autarcique, entrant en conflit avec les efforts faits par l'Etat pour maintenir l'intégrité et l'unité de l'Empire. L'économie naturelle n'exerçait pas, non plus une influence favorable sur la politique de défense de l'Empire, car elle suscitait des difficultés aussi lors du complètement et l'entretien de l'armée et influait négativement aussi sur les capacités de manoeuvre de certaines unités. Finalement, ce processus influençait également le droit qui comença à assumer des caractères (par ex. par rapport au volume et à la façon de s'acquitter des obligations), inconnus au droit romain classique. De cette façon, ce processus de naturalisation de l'économie exerça une influence défavorable sur l'unité, la faculté défensive de l'Empire ainsi que sur la superstructure juridique, en contribuant par là, en dernière analyse, à la ruine de l'ordre romain dans l'Europe Occidentale et à la transition aux rapports féodaux.